

Farkas Zita

Umeå Egyetem, Svédország

Leszbianizmus Kelet-Európában: (ön)reprezentáció, család és aktivizmus

***Journal of Lesbian Studies*. Special Issue: “Voicing Women in Eastern Europe,” 2011, volume 15, issue 3, 265-405.**

Napjainkban számos olyan angol nyelvű kötet jelenik meg, amely a kelet-európai szexuális identitásokat tárgyalja. Ilyen például a Robert Kulpa és Joanna Mizielska szerkesztésében megjelent *De-Centring Western Sexualities* [A nyugati szexualitások decentralizálása] (Ashgate, 2011), a Lisa Downing and Robert Gillet szerkesztette *Queer in Europe: Contemporary Case Studies* [‘Queer’-nek lenni Európában: Kortárs esettanulmányok] (Ashgate, 2011), avagy a decemberben megjelenő Nárcisz Fejes és P. Balogh Andrea által összeállított *Queer Visibility in Post-Socialist Cultures* [‘Queer’ láthatóság a poszt-szocialista kultúrákban] (Intellect Books, 2012). Ezeknek a könyveknek egyrészt az a céljuk, hogy feltérképezzék az alternatív szexualitásokat érintő változásokat a kelet- és közép-európai társadalmakban. Másrészt pedig, a térség történelmi és kulturális sajátosságaira koncentrálnak megkísérlik újragondolni a queer elméletek és a szexuális identitás felfogások központi kategóriáit, valamint a társadalmi és kulturális közegből adódó sajátos megközelítéseket kialakítani a nemi kutatások területén. Ez az irányzat leginkább Kulpa és Mizielska kötetében a legnyilvánvalóbb. Véleményük szerint szükség van a nyugati, főleg angol és amerikai akadémia dominanciájának megdöntésére és ennek érdekében növelni kell a kelet-európai területekre koncentráló szexuális kutatásokat.

A *Journal of Lesbian Studies* 2011-es kelet-európai tematikájú különszáma *Voicing Women in Eastern Europe* [Kelet-európai Nők Hangja] nyolc cikkel járul hozzá ennek a területnek a gazdagításához. A szám szerkesztői, Takács Judit és Borgos Anna, által beválogatott cikkek a szexuális identitáshoz kötődő kulturális, politikai és szociális problémákat elemeznek különböző kelet-európai országok kontextusában. A vizsgált országok Oroszország, Lengyelország, Szlovénia, Csehország és Magyarország. Ugyanakkor egyes cikkek nem egyetlen országra koncentrálnak, hanem geopolitikai régiókban, tömbökben gondolkodnak. Ilyen például Irene Dioli cikke, amelyben a leszbikus aktivizmus transznacionalista elemeit vizsgálja a

„Nyugat-Balkánon” (Dioli 311), azaz Szerbia és Bosznia- Hercegovina területén.

A kötetben két cikk foglalkozik kitüntetetten a magyarországi helyzettel. P. Balogh Andrea a Judith Jack Halberstam (1998) által bevezetett *kinging* jelenségét vizsgálja Takács Mária *A fásli, a zokni és a szőr* (2006) című dokumentumfilmjén keresztül, míg Béres-Deák Rita személyes interjúkra épített antropológiai kutatásának témája leszbikus párok családi kapcsolatainak a dinamikája. Simona Fojtová és Ana Marija Sobočan cikkei tovább bővítik a család tárgykörét. Míg Béres-Deák azt vizsgálja, hogy a heteroszexuális családok hogyan reagálnak a leszbikus pár jelenlétére, hogyan építik be vagy rekesztik ki a családból, Fojtová és Sobočan a leszbikus párok családalapításának jogi és társadalmi korlátait mutatják be Csehországban, illetve Szlovéniában.

A különszám szerkesztői a Bevezetőben különbséget tesznek a lesbianizmus (ön)reprezentációinak ‘külső’ és ‘belső’ megközelítési módjai között. Az előbbi esetében a lapszám szerzői olyan műveket tárgyalnak, melyekben a leszbikus karakterek ‘kívülről’, a kívülálló nézőpontjából reprezentálódnak (Takács & Borgos 267).¹ Ezzel szemben vannak azok a tanulmányok, melyek olyan alkotásokat elemeznek, ahol a leszbikus karaktert (a történet hőst) az ábrázolt közösséghez tartozó szerző mintegy belülről jeleníti meg, azaz ezek a művek alkotják a ‘belső’, vagyis az önreprezentáció kategóriáját. A ‘külső’ szemszögből kreált leszbikus szereplők különböző metaforikus és allegorikus jelentéseit elemzi Kevin Moss és Mima Simić, illetve Brian James Baer tanulmánya. Moss és Simić magyar, szlovén, szerb és horvát filmek leszbikus történeteinek keresztül azt a filmes gyakorlatot mutatják be, melynek során a leszbikus karakterek a poszt szocialista heteroszexuális társadalom politikai és gazdasági frusztrációinak válnak áldozatává. Baer hasonló alapfelfogásra építi a poszt-szovjet orosz kultúra leszbikus karaktereinek filmelemzését.

Moss és Simić fő érve az, hogy ezekben a filmekben a leszbikus szereplő kizárólag az adott nemzeti allegória megtestesítője. Ezek a szereplők csak metaforákként működnek. Részben azért, mert a heteroszexuális filmrendezők és forgatókönyvírók nem ismerik a leszbikus életmódot és nem is céljuk valós leszbikus szereplők bemutatása. Ehelyett ezek a filmrendezők arra használják a lesbianizmust, hogy bemutassák és ugyanakkor kiéljék a posztkommunizmus korszakára jellemző társadalmi problémák miatt érzett feszültséget. Makk Károly 1982-ben készült *Egymásra nézve* című filmjének beillesztése ebbe a válogatásba és ebbe az értelmezési keretbe több szempontból is kérdéses. Az egyik probléma abból adódik, hogy míg az elemzett filmek mind a 2000-es poszt-szocialista években készültek, Makk

---

¹ Eredeti szöveg: “explore the lesbian character represented from the ‘outside.’”

filmje az egyetlen, amely a szocializmus időszakában készült. Egy leszbikus témájú film készítése a 80-as években önmagában is felforgató politikai lépésnek tekinthető, főképpen azért, mert a filmnek olyan leszbikus főszereplője van, akivel a néző azonosul – függetlenül szexuális irányultságától. Ez az azonosulás pedig épp a film politikai mondanivalója miatt lehetséges, az 1956-os forradalom elfogadó ábrázolása miatt. Moss és Simić amellet érvel, hogy a film leszbikus főszereplője, Éva, kizárólag a filmrendező szocialista rendszer-kritikájának a szócsöve. Makk „a leszbikus narratívát arra használja, hogy saját politikáját csempéssze a filmvászonra” (Moss & Simić 274).² Egyetérttek a szerzőknek azon megállapításával, hogy a történet leszbikus szála enyhíti a film politikai állásfoglalását. Azonban kérdéses, hogy kizárólag csak ez lenne a szerepe a filmen belül. Véleményem szerint a politikai és a leszbikus szálak sokkal komplexebb módon fonódnak össze ebben a filmben. Ezt az összetett viszonyt akkor ragadhatták volna meg a szerzők, ha több fontosságot tulajdonítanak a film korabeli politikai és ideológiai környezetének, azaz figyelembe veszik, hogy az általuk választott többi filmmel ellentétben az *Egymásra nézve* a szocializmus korszakában készült. Ennek hiányában a Makk film elemzésének játéktere leszűkül, a cikk szerzői a többi film értelmezéséhez próbálják „idomítani”. Ennek következtében a hasonló elemek szükségképpen fontosabbak lesznek, mint a különbségek megragadása.

A Moss és Simić cikk utolsó mondata, „Valódi leszbikusok nem léteznek a kelet-európai fő áramba tartozó filmekben” (Moss & Simić 281),³ a Takács és Borgos külső és belső reprezentációt megkülönböztető felosztása mögött meghúzódó értékítéletet hozza a felszínre. Az úgynevezett külső reprezentációk nem hoznak létre ‘valós’ leszbikus karaktereket. Ha ‘igazi’-nak fordítjuk az iménti állításban az angol ‘real’-t, akkor még nyilvánvalóbbá válik a bináris értékrend. A külső reprezentációkat elemző cikkek (Moss & Simić, és Baer) kiválóan bemutatják és értelmezik a leszbikusizmus szerepét a filmek és regények narratív struktúrájának működtetésében, azonban kérdéses, hogy milyen szerepet játszik egy reprezentáció értékelésében a ‘valóság’. Moss és Simić Baerhez hasonlóan azt feltételezik, hogy az elemzett művekben a leszbikus karakterek azért működnek kizárólag metaforaként és allegóriaként és képtelenek a ‘valós’ leszbikus lét közvetítésére, mert a szerzők nem bennfentesek. Makk Károly például saját bevallása szerint keveset tudott a leszbikusokról, sőt különösképpen nem is érdekelte. Moss és Simić arra használják a filmrendező állításait, hogy alátámasszák azt az állításukat, hogy a filmben a leszbikusizmusnak kizárólag az a szerepe, hogy a politikai mondanivaló

² “He uses the lesbian narrative to smuggle his politics onto the screen.”

³ “Real lesbians are not represented in mainstream films from Eastern Europe.”

hatását enyhítse. Makk filmje Galgóczi Erzsébet *Törvényen belül* (1980) című regényének az adaptációja és ő írta a film forgatókönyvét is. Az a Galgóczi, aki lesbikusként élte életét. A szerzők ugyan beszámolnak Galgóczi forgatókönyvírói szerepéről, azonban a film elemzése során nem tárgyalják lehetséges hatását és befolyását a film nézőpontjára. Ehelyett Makk kívülálló szerepét hangsúlyozzák egyoldalúan.

A reprezentáció elemzésével foglalkozó cikkek (Moss & Simić, Baer és részben P. Balogh tanulmánya) nem tárgyalják, csak felhasználják azt a problematikus előfeltevést, hogy a kívülállók reprezentációi távol állnak a valóságtól, míg a bennfentesek autentikusan tudják bemutatni a másságot, másságukat. Ebből a szempontból a kötet három cikke érdekes módszertani kérdéseket vet fel, noha ezeket reflektálatlanul hagyja. Mi a funkciója és milyen mértékben befolyásolja a szerző szexualitása a reprezentációt? A reprezentáció valóság értékét és autenticitását a szerző szexualitása (mennyiben) határozza meg? Egyáltalán, miért tulajdonítunk olyan nagy fontosságot a „valóság”-nak különösen a „másfajta” szexualitás reprezentációja esetében?

A kötet szerkesztői szerint P. Balogh cikke, a „Kinging in Hungarian Lesbian Culture” [‘Kinging’ a magyar lesbikus kultúrában] az úgynevezett belső reprezentációt elemző cikkek kategóriájába sorolható. Valóban, P. Balogh Takács Mária 2006-os dokumentumfilmjét elemzi, de sokkal tágabb értelemben közelíti meg a reprezentáció kérdését, mint az előző cikkek. A ‘kinging’-et bemutató dokumentumfilm vizsgálata nem kizárólag a szövegre koncentrálna, a befogadás tereiből szemléli azt. Az elemzésben fontos szerepet kap a globális és a lokális kontextusok ötvözése. P. Balogh figyelmesen követi, miként artikulálják a ‘kinging’ jelenségének recepcióját a különböző kulturális terek: az Örökmozgó Mozi alternatív kulturális terepe, a Labrisz Egyesület által létrehozott biztonságos tér, és a washingtoni filmfesztivál internacionális atmoszférája. A film arról a ‘drag king’ workshopról számol be, amelyet a Labrisz Egyesület szervezett Budapesten a Lift-en, a Lesbikus Identitások Fesztiválján. Négy berlini ‘queer’ akadémikus előadta és ugyanakkor tanította a magyar résztvevőket és néhány kelet- és dél-európai származású, gender studies-t tanuló CEU-s egyetemistát arra, hogyan alakulhatnak át ‘drag king’-gé. Ahogyan P. Balogh is megjegyzi, a résztvevők ismeretek a ‘drag king’ performansz mögött meghúzódó queer és feminista elméleteket. A kihívás abban állt, hogy a résztvevőknek „fel kellett fedezniük” az önmagukban lakozó ‘drag king’-et, életre kelteni, majd láthatóvá tenni őt Budapest utcáin. Az elméletet gyakorlatba kellett ültetni. P. Balogh állítása szerint a „dokumentum film lehetőséget nyújt arra, hogy a drag king, mint lehetséges nemi performansz publikus elismerést nyerjen és ezáltal hozzájáruljon a heteronormativitás megkérdőjelezéséhez a magyar

kulturális kontextusban” (304).⁴ A ‘kinging’ felforgató ereje azonban nagyon is kérdéses a magyar kontextusban: az elemzés rámutat arra, hogy a magyar résztvevők nehezen találják rá ‘drag king’ énjükre és a publikus megjelenés feszültséggel telített számukra. A szerző ezt a feszültséget úgy értelmezi, hogy a magyar ‘drag king’, nem működik hiteles nemi identitásként és idegen a hazai leszbikus kultúrától. A végkövetkeztetésben azonban a szerző, véleményem szerint, önellentmondásba keveredik. Ugyanis arra a következtetésre jut, hogy a film mégiscsak sikeresen építi be a ‘drag king’ identitást a magyar leszbikus kultúrába, mivel a film elkészítése és disztribúciója a magyar domináns filmkultúrában szubverzívnek tekinthető. De a filmkészítés kontextusát egybemossa a reprezentáció szempontjaival, amikor P. Balogh azt is megjegyzi, hogy a film vége azt a pozitív üzenetet közvetíti, hogy a ‘kinging’-nek felszabadító hatása lehet a leszbikus identitásra. Ezek az érvek, nem oldják, nem oldhatják fel és nem érvényteleníthetik azt a tényt, hogy a filmen belül a magyar (és nem a külföldi) leszbikus résztvevők nehezen fogadják el a ‘drag king’-et, mint lehetséges transzgender identitást: ezáltal kérdésessé válik, hogy a ‘kinging’ részévé válik-e a magyar leszbikus kultúrának.

Ugyanakkor, az is megkérdőjelezhető, hogy beszélhetünk-e egyáltalán a kinking gyakorlatáról a magyar résztvevők esetében. Amikor P. Balogh bevezeti Halberstam ‘kinging’ elméletét, felhívja figyelmünket a ‘male mimicry’ (férfi utánzás) és a ‘kinging’ közötti lényeges különbségre. Noha P. Balogh szövege ezen a ponton felveti egy másfajta értelmezési alternatíva lehetőségét, amelyre azonban a szerző egyáltalán nem reflektál. A ‘male mimicry’ meghatározásából adódó értelmezési lehetőséggel nem él, azt csak a ‘drag king’ definiálására használja. Azt a jelenséget, hogy az ilyen jellegű szemináriumok végén a heteroszexuális nők „megkönnyebbülnek, amikor a workshop végén visszatérhetnek a ‘normális’ nőiességükhöz”⁵ (304) inkább a férfi utánzás kategóriájával lehetne megragadni. Igaz, a kategória a heteroszexuális nőkre vonatkozik és a dokumentumfilm résztvevői a queer, leszbikus, és a feminista identitásokat ötvözik, mégis érdemes legalább felvetni, hogy a megélt tapasztalat nézőpontjából, a műhely végét követő ‘normális’ leszbikus identitáshoz való boldog visszatérésből nézve, a magyar ‘drag king’ tanoncok performansa nem annyira ‘kinging’ mint inkább a ‘male mimicry’ gyakorlatát idézi.

⁴ “(...) opens the door to the public recognition of the drag king as a viable gender performance, which can potentially challenge heteronormativity in the cultural context of Hungary.”

⁵ “(...) feel relieved when they can return to their ‘normal’ femininity when the workshop is over.”

A P. Balogh írás a folyóirat tanulmányainak nézőpontját tekintve összekötő kapocs a kötet reprezentációt elemző cikkei és a többi tanulmány között. A 'kinging' elemzésben fontos szerepet kap annak vizsgálata, hogy miként ötvöződik a kortárs magyar társadalmi kontextusban a transznacionalizmus a nemzeti dimenzióval. Ezt az interakciót tárgyalja Irene Dioli, Alicija Kowalska, Simona Fojtová, Ana Marija Sobočan és Béres-Deák Rita tanulmánya. Irene Dioli a transznacionalista elemek hatását tárgyalja a Nyugat-Balkán lesbikus aktivizmusára. A helyi szerb, bosnyák és hercegovinai lesbikus aktivista szervezetek tevékenységét vizsgálja abból a szempontból, hogy miként próbálják összeegyeztetni identitás politikájukat a nyugat európai szervezetekkel az európaizálódás nevében felvett kapcsolatteremtéseik során. Alicija Kowalska a lengyel lesbikus identitást bemutató cikkében a helyi lesbikus közösségek formálódását alakító sajátos történelmi és társadalmi elemeket mutatja be. Végső konklúziója szerint nem lehet automatikusan átültetni a nyugati lesbikus és homoszexuális mozgalmak kész szexuális identitás sémáit. Azonban Simona Fojtová és Ana Marija Sobočan azonos nemű cseh és szlovén családok helyzetét elemző tanulmányai azt tükrözik, hogy a kelet-európai lesbikus és homoszexuális szervezetek, a történelmi eltérések ellenére, ugyanazoknak a jogoknak az elérését részesítik előnyben lobbizásaikban, mint a nyugat európai társaik: az azonos nemű házasság elismerését és a szülői jogok biztosítását. Ezt az irányvonalat kétféleképpen lehet elemezni. Az azonos nemű családközpontúság egyrészt azt jelentheti, hogy a lesbikus és homoszexuális életmód „normalizálódik”. Másrészt, ezeknek a jogoknak az elérése mélyen szubverzív lépés is lehet, amely a heteroszexualitás legfontosabb intézményét, a családot forgatja fel. Míg Fojtová elsősorban a szubverzivitást emeli ki, Sobočan hangsúlyt helyez arra, hogy a családközpontúság nemcsak a családi struktúrákat változtatja meg, hanem a homoszexuális identitást is átalakítja. Sobočan elemzéséből kiderül, hogy a lesbikus szülő nemcsak a heteroszexuális társadalomban, hanem a homoszexuális közegben is marginalizálódik.

A család problematikáját tárgyalja Béres-Deák Rita tanulmánya is, de egészen más szempögből. Kutatása lesbikus párok családi kapcsolatainak dinamikáját elemzi. Az együttélés abba a helyzetbe hozza a lesbikus párokat, hogy tudassák családjukkal szexuális identitásukat. Béres-Deák interjú-elemzéseken keresztül mutatja be, hogy a 'coming out'-nak, a felvállalásnak és az elfogadásnak sokféle verziója van. Ennek a tanulmánynak a legfontosabb értékét a szerző érzékenységében látom. Béres-Deáknak sikerült úgy megközelíteni ezt a komplex és néha érzelmekkel telített témát, hogy elemzése vissza tudja adni ezeknek a családi kapcsolatoknak a szövevényességét. Azonban időnként elemzése áldozatává válik ennek az

érzékenységnek. Amikor Shane összeköltözött Tinával, valószínűleg a konfrontáció elkerülése miatt, nem mondott semmit gyerekeinek kapcsolata jellegéről, hanem azt az utat választja, hogy kamaszkorú gyerekei majd rájönnek maguktól. Béres-Deák ezen a ponton elkerüli, hogy olyan kritikai szemszögből közelítse meg Shane viselkedését gyerekeivel szemben, amely etikai ítélethez vezetne. A cikk mellett, hogy fontos témával bővíti a magyar nemi identitás kutatását, ugyanakkor kitűnő példa arra is, hogyan kezeljük az interjú alanyaink által szolgáltatott személyes információkat.

Takácsnak és Borgosnak sikerült olyan kötetet összeállítaniuk, amely tematikailag sokszínű és számos metodológiai kérdést vet fel. A leszbikusság reprezentációját tárgyaló cikkek a külső/valós és a belső/autentikus kategóriájával érvelve, azt a problémás kérdéskört hívják életre, hogy milyen szerepet tulajdonítunk a szerző szexualitásának a reprezentáció értelmezésekor. Az aktivizmusról (Dioli), a 'kinging' magyarországi adaptálási lehetőségeiről (P.Balogh) és a lengyel lesbikus közösség sajátosságairól (Kowalska) szóló tanulmányok a nemzeti és a transznacionalista elemek dinamikájának elemzését állítják a középpontba. A családról szóló cikkek (Fojtová, Sobočan és Béres-Deák) pedig azt mutatják be, miként formálja át az azonos nemű párkapcsolat a család heteroszexuális intézményét a kelet-európai térségben, illetve a benne résztvevők önképét.

Felhasznált irodalom

- Downing, Lisa & Robert Gillet, eds. 2011. *Queer in Europe: Contemporary Case Studies*. Farnham: Ashgate.
- Fejes, Nárcisz & P. Balogh Andrea, eds. 2012. *Queer Visibility in Post-socialist Cultures. Central and Eastern European Perspectives*. Bristol: Intellect Books.
- Halberstam, J. Judith. 1998. *Female Masculinity*. Durham: Duke University Press.
- Kulpa, Robert & Joanna Mizielinska. 2011. *De-Centring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*. Farnham: Ashgate.